

CZYTELNIA NIEMIECKA SPIESSÓW (Kartka z dziejów wypożyczalni książek w Warszawie)

W materiałach notarialnych dotyczących rodziny Spiessów, znanej głównie z zasług dla warszawskiego przemysłu chemiczno-farmaceutycznego, ale także obecnej w dziejach stołecznego księgarstwa został odnaleziony ciekawy dokument, który ukazuje nam nieznaną dotąd kartę z działalności tej rodziny na rzecz upowszechniania czytelnictwa. Jest to katalog czytelnicy prowadzonej w Warszawie przez Elżbietę Spiess, pochodzący z początku lat 30-tych XIX wieku.

Zanim omówimy ten katalog, przypomnijmy pokrótce dzieje rodziny Spiessów¹. Była to rodzina pochodzenia niemieckiego, przybyła do Warszawy ok. 1796 r. ze Szczecina. Pierwszym „warszawskim” Spiessem był Jan Melchior (1732–1804), urzędnik pruski. Ożeniony ze Szwedką Anną Dorotą z Eisenów miał czworo dzieci: syna Henryka Bogumira (1785–1835) oraz trzy córki. Spośród tego rodzeństwa na uwagę zasługuje Henryk – protoplasta tej linii Spiessów, która w przyszłości stworzyła zakłady farmaceutyczne w Tarchominie. O Henryku wiemy tyle, że chociaż urodzony w Szczecinie mówił poprawnie po polsku, że kształcił się na farmaceutę w Warszawie i że na początku XIX w. był współwłaścicielem apteki przy ul. Koziej, a później prowadził aptekę samodzielnie przy ul. Nowosenatorskiej. W latach 20-tych Henryk rozszerzył swą działalność – na terenie wsi Tarchomin założył fabryczkę octu, a także do spółki z kilkoma innymi aptekarzami warszawskimi otworzył obok Ogrodu Krasińskich pijalnię wód mineralnych pod nazwą Instytutu Wód Mineralnych Sztucznych. Interesy szły dobrze, skoro na początku lat 30-tych Henryk Spiess kupił dwupiętrową kamienicę zwaną „Pod Gwiazdą” przy ul. Senatorskiej róg Koziej (nr hip. 480), dokąd przeniósł aptekę. Prywatne życie Henryka również układało się pomyślnie. W 1813 r. ożenił się z Elżbietą Marią Marchand (1794–1868), Francuzką z pochodzenia. Z małżeństwa tego zrodziło się siedmioro dzieci: trzech synów i cztery córki. Nas będzie interesował jedynie najstarszy syn Franciszek Henryk (1814–1847), który po śmierci ojca otworzył księgarnię. Henryk Spiess zmarł 1 czerwca 1835 r., bez spisania testamentu. W tej sytuacji połowa jego majątku przypadła żonie, druga połowa – dzieciom. Dla określenia wielkości majątku spisano inwentarz pozostałości, który naprowadził nas na ślad „bibliotekarskiej” działalności Elżbiety Spiess.

Inwentarz pozostałości po Henryku Spiessie sporządzono w sierpniu 1835 r. w domu przy ul. Senatorskiej 480². Wykaz majątku ujęto w jedenaście tytułów. Objęto nim zakupioną niedawno kamienicę, wyposażenie apteki i mieszkania, kosztowności, gotówkę itp. Cały majątek wyceniono na ok. 200.000 złp, a po odliczeniu „masy bierniej” pozostało w „masie czystej” ok. 132.000 złp, co stanowiło

niebagatelną sumę. Nas jednak interesuje nie tyle stan majątkowy rodziny Spiessów, co obecność książek w ich domu. W inwentarzu książki wymienione są dwukrotnie. Po raz pierwszy – w Tytule III, opisującym Aptekę, gdzie jest powiedziane, że „W Stancji czyli w mieszkaniu” znajdują się „książki” (poz. 1460-1488). Są to wymienione z tytułu i nazwiska autora dzieła z zakresu farmacji, chemii, botaniki i zoologii, w języku polskim i w językach obcych. W sumie wyszczególniono 29 dzieł, w tym „Repertorya Buchnera [obejmujące] czterdzieści dziewięć tomów nie kompletnych”. Wartość tych książek wyceniono na 482 złp. Był to niewątpliwie podręczny fachowy księgozbiór Henryka Spiessa potrzebny mu w pracy aptekarza, przechowywany w „olszowej szafie do książek o dwóch drzwiach szklanych”, wartości 36 złp. Po raz drugi jest mowa o książkach w Tytule IX nazwanym „Biblioteka”. Pełny zapis tego tytułu brzmi: „Książek niemieckich różnych autorów z których niektóre dzieła niekompletne [jest] w ogóle egzemplarzy 3440 [za] złp 1720. Do powyższych książek Repozytorium³ sosnowe [za] złp 20. Razem złp 1740. Co do Biblioteki nadmienia opieka⁴ iż wyspecyfikowanie takowej z tytułów dzieł po szczególe nie jest koniecznem, skoro znajduje się Katalog tychże książek drukowany, który dla śladu do zachowania jeden egzemplarz działający Regent do akt swych przyjął”. Rzeczywiście do inwentarza dołączony jest drukowany katalog książek, w którym na ostatniej stronie znajduje się adnotacja: „Zaznaczono I.L. [Ignacy Lesiński]⁵ J. [Józef] Noskowski”⁶.

Katalog ten zasługuje na dokładniejsze omówienie. Wydany został w formie 16° i ma objętość 196 stron. Karta tytułowa katalogu brzmi: „Verzeichniss sämtlicher, im deutschen Lese-Institute von E. Spiess befindlicher Schriften. Warschau. Neue Senatoren-Strasse Nro 477”. Dowiadujemy się więc z niej, że jest to spis wszystkich pism znajdujących się w niemieckim Instytucie-czytelni w Warszawie przy ul. Nowosenatorskiej 477, sporządzony przez Elżbietę Spiess. Na odwrocie karty tytułowej podane są w języku niemieckim „Uwagi”, tj. warunki korzystania z czytelni, ujęte w osiem punktów. Zasadnicza część katalogu zawarta jest na s. 3-52, po czym następuje dziesięć „kontynuacji” (dodatków) z własnymi kartami tytułowymi, z zachowaniem ciągłości paginacji i ciągłości numeracji pozycji⁷. Na karcie tytułowej dodatku trzeciego wydrukowana jest po raz pierwszy data: 1830. Ta sama data figuruje następnie na karcie tytułowej dodatku ósmego. W dodatku dziewiątym podany jest rok 1832, a w dziesiątym 1834. Pozwala to na datowanie katalogu na lata 1830–1834. Ostatni dodatek informuje także o przeniesieniu czytelni pod nowy adres: na ul. Senatorską 480. Wymienione w katalogu książki uporządkowane zostały w trzech działach: powieści, dzieła dramatyczne, pisma o różnej treści. Ten sam układ utrzymano we wszystkich dodatkach. W opisie książki podany jest numer bieżący, tytuł dzieła, nazwisko autora i liczba tomów. Ogólna liczba pozycji zarejestrowanych w katalogu wynosi 2099. Zasadnicza część katalogu obejmuje 874 pozycje, a kolejne dodatki zawierają od 100 do 180 pozycji. Najobszerniejszy dział stanowią powieści – ok. 53% całości zbioru, potem pisma różne – ok. 31% i utwory dramatyczne – ok. 15%.

Po zsumowaniu uzyskanych dotychczas informacji okazuje się, że nasza wiedza o czytelni książek niemieckich prowadzonej przez Spiessów jest znaczna. Uzupełnia ją jeszcze parę ogłoszeń odnalezionych w ówczesnej warszawskiej

prasie⁸. Pochodzą one z lat 1822–1824 i informują o wydaniu kolejnych dodatków do katalogu czytelnicy, zawierających nowe nabytki książek. Pierwsze ogłoszenie zamieszczone w „Kurierze Warszawskim” w październiku 1822 roku brzmi: „Mam honor uwiadomić Prześwietną Publiczność, iż pierwsza kontynuacja nowych książek niemieckich mojej Biblioteki do czytania publicznego, już nastąpiła, i nowy katalog onychże z druku wyszedł, który P.P. Abonentom bezpłatnie wydanym zostaje. Ulica Nowo-Senatorska Nro 477. Spiess”. W następnym ogłoszeniu z grudnia 1823 r. informuje się, że „nastąpiła druga kontynuacja nowych książek Biblioteki Niemieckiej”, a w kolejnym ogłoszeniu z października 1824 r. – „dalsza kontynuacja Katalogu”. Anonsowanych katalogów wprawdzie nie znamy, ale same ogłoszenia mają istotne znaczenie, gdyż świadczą o istnieniu czytelnicy już w 1822 r., a zatem jej działalność rozciąga się na kilkanaście lat. Przez wiele lat czytelnicy mieściła się przy ul. Nowosenatorskiej 477 (gdzie była też apteka Spiessów), a po zakupieniu kamienicy przy ul. Senatorskiej 480 w tejże kamienicy. Księgozbiór czytelnicy liczący w 1830 r. prawie 900 dzieł w ciągu kilku lat został powiększony ponad dwukrotnie, osiągając w 1835 r. ponad 2000 tytułów w blisko 3500 tomach. Deklaracja właściciela księgozbioru, zamieszczona w „Uwagach”, a głosząca, że „nie będzie się szczenić ani kosztów, ani wysiłku, aby bibliotekę doskonalić i przez interesujące dzieła, w części drogie, pomnażać” nie była zatem gołosłowna. Właścicielem księgozbioru był Henryk Spiess, jak już wiemy, znany aptekarz i zamożny obywatel. Wypożyczaniem książek zajmowała się przypuszczalnie jego żona Elżbieta, stąd katalog jest jej autorstwa. O warunkach udostępniania książek dowiadujemy się z „Uwag” zamieszczonych w katalogu. Czytelnicy otwarta była dwa razy w tygodniu, w środę i w sobotę, w godzinach od 8 do 12 i od 14 do 17. Czytelnicy mogli wypożyczać jednorazowo cztery tomy. Opłata miesięcznego abonamentu wynosiła 4 złp, uiszczane z góry. Za tę opłatę dostępne były dla czytelnika wszystkie książki bez wyjątku, bez pobierania dodatkowej opłaty za dzieła kosztowne. Przy zapisie do czytelnicy należało wpłacić sumę 20 złp (albo równowarty zastaw), która to suma przy odejściu z czytelnicy podlegała zwrotowi. Mniej zamożni czytelnicy, nie mający warunków dla stałego korzystania z czytelnicy, mogli wypożyczać pojedyncze dzieła za proporcjonalnie mniejszy zastaw, płacąc 10 gr za każdy tom, jednak książki te nie mogły pozostawać poza czytelnicy dłużej niż osiem dni, albo opłata czytelnicyza zostawała podwyższona. Czytelnicy była dostępna dla każdego. „Jedynymi warunkami, które dają”, pisała Elżbieta Spiess w „Uwagach”, „jest punktualna zapłata opłaty czytelnicyz i zwrot książek w stanie nieuszkodzonym”. Z poszanowaniem książek musiało być jednak nie najlepiej, skoro autorka katalogu apeluje do abonentów, aby wypożyczone dzieła traktowali z należytą troską i powtarza swe apele w kolejnych dodatkach, pisząc, że czuje się zmuszona niektórym czytelnikom ponownie zwrócić uwagę na obowiązek szanowania książek, gdyż „często na skutek nieodpowiedzialności są one uszkodzone”.

Komu służyła czytelnicy i jaki mógł być krąg jej użytkowników? Katalog nie daje nam bezpośredniej odpowiedzi na to pytanie, poza oczywistym faktem, że czytelnicykami mogły być osoby władające językiem niemieckim. Jeśli jednak weźmiemy pod uwagę, że rodzina Spiessów była wyznania ewangelickiego, a Henryk Spiess był jednym z najczynniejszych członków Kolegium Kościelnego parafii ewangelic-

ko-augsburskiej, piastując wiele społecznych funkcji⁹, można domniemywać, że czytelnia została założona przede wszystkim dla zaspokojenia potrzeb warszawskiej społeczności ewangelickiej pochodzenia niemieckiego. Grupa Niemców zamieszkała w tym czasie w Warszawie, częściowo zasymilowanych, a częściowo zachowujących swą odrębność językową i wyznaniową, była drugą co do liczebności mniejszością narodową (po Żydach). Była to grupa bardzo zróżnicowana społecznie. Ogólnie rzecz biorąc charakteryzowała się większą zamożnością i wyższym od przeciętnego poziomem oświaty, a więc i określonymi aspiracjami czytelniczymi. Z pewnością poza ludnością pochodzenia niemieckiego korzystali z czytelni także wykształceni Polacy i elita umysłowa żydowska, wśród której znajomość języka niemieckiego była dość rozpowszechniona. Krąg czytelników musiał być znaczny, skoro czytelnia otwarta była 14 godzin w tygodniu, a jej księgozbiór (powiększany niewątpliwie z opłat abonamentowych) szybko wzrastał.

Nasuwa się pytanie czy była to w owym czasie jedyna płatna wypożyczalnia książek niemieckich w Warszawie, czy też działała obok innych tego typu placówek? Jak wiadomo, płatne wypożyczalnie książek pojawiły się w Warszawie już w drugiej połowie XVIII w. i były ściśle związane z księgarniami. Przeważnie zaopatrzone były w książki polskie i francuskie, rzadziej w niemieckie. Na początku XIX w. przyksięgarnianą wypożyczalnię książek niemieckich prowadził F. Pfaff, a także M. Melchin. Przez następne kilkanaście lat prawdopodobnie nie mamy w Warszawie żadnej wypożyczalni niemieckiej. Dopiero w latach 1818–1820 natrafiamy na ślad niemieckiej „biblioteki do czytania” należącej do bliżej nieznanego Jana Steinecka (być może księgarza)¹⁰. W 1822 roku miał otworzyć „niemiecką Bibliotekę do rozpozyczenia” niejaki M. Hirschsohn¹¹, o którym także nic nie wiemy. Księgarnie warszawskie z okresu przed powstaniem listopadowym (N. Glücksberg, J. Puksza, A. Brzezina, F.S. Dmochowski) prowadziły wypożyczalnie polskie bądź francuskie. Tak więc prowadzenie czytelni niemieckiej przez Spiessów było uzasadnione, gdyż wypełniało lukę w tej swoistej sieci bibliotecznej, jaką stanowiły wypożyczalnie przy księgarniach. Na początku lat 30-tych czytelnia Spiessów była prawdopodobnie jedyną wypożyczalnią książek niemieckich w Warszawie, bowiem działające wówczas księgarnie, jeśli miały wypożyczalnie książek – to polskich i francuskich (S.H. Merzbach, A.E. Glücksberg, G.A. Sennewald). Poza tym interesujący jest fakt, że czytelnia została założona nie przez osobę profesjonalnie związaną z książką, lecz przez aptekarza, przedsiębiorcę i społecznika. Może właśnie dla podkreślenia pewnej odmienności tej placówki od innych wypożyczalni nazwano ją „Instytutem czytania”.

Jakie były dalsze losy czytelni Spiessów? Po śmierci Henryka Spiessa pozostała po nim wdowa Elżbieta zajęła się sprawami majątkowymi i zabezpieczeniem przyszłości dzieci, z których tylko dwoje najstarszych było wówczas pełnoletnimi. O tym, czy nadal prowadziła czytelnię brak jest informacji. Natomiast wiadomo, że najstarszy syn Franciszek w parę lat po śmierci ojca, tj. w 1839 r., z przypadającego na niego majątku otworzył księgarnię w domu przy ul. Senatorskiej 460 (róg ul. Daniłowiczowskiej). Wkrótce przyjął do księgarni wspólnika Rudolfa Friedleina i prowadził księgarnię pf. Fr. Spiess i Sp. Przy księgarni od początku istniała wypożyczalnia książek niemieckich. Jest wielce prawdopodobne, że był to księgoz-

biór dawnej czytelni Spiessów. W 1847 r. Franciszek Spiess zmarł, mając zaledwie 33 lata. Wspólnik R. Friedlein spłacił jego spadkobierców i od 1848 r. prowadził księgarnię pod własnym nazwiskiem, w tym samym miejscu. Nadal utrzymywał wypożyczalnię książek niemieckich, o czym świadczą ogłaszane drukiem kolejne jej katalogi¹². Księgarnia R. Friedleina, jedna z ważniejszych w mieście, przetrwała do powstania styczniowego. W 1864 r. została zlikwidowana przez władze carskie, a sam R. Friedlein, jako podejrzany o związki z powstaniem, zesłany do Tweru.

Na zakończenie powróćmy jeszcze raz do katalogu. Jest on zarejestrowany w nowym wydaniu „Bibliografii polskiej” K. Estreichera, w tomie 15. Opis bibliograficzny katalogu budzi jednak poważne zastrzeżenia. Po pierwsze – katalog przypisano Franciszkowi Spiessowi, po drugie – datę jego wydania ustalono na rok 1870. Ponieważ Fr. Spiess nie mógł wydać katalogu w wiele lat po swej śmierci, jako wydawcę podano w adnotacji Rudolfa Friedleina. Wydaje się mało prawdopodobne, aby R. Friedlein, który wprawdzie w 1870 r. został zwolniony z zesłania i po pobycie przez pewien czas w Krzeszowicach w 1872 r. powrócił do Warszawy¹³, miał powód przedrukować katalog z początku lat trzydziestych. Wszystko wskazuje na to, że zarejestrowany w „Bibliografii polskiej” Estreichera egzemplarz, znajdujący się w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie¹⁴, jest tylko częścią katalogu, kończącą się na dodatku drugim. Tak więc katalog dołączony do inwentarza pozostałości po Henryku Spiessie jest prawdopodobnie jedynym zachowanym pełnym katalogiem czytelni Spiessów.

Przypisy

¹ O rodzinie Spiessów piszą: S. Łoza, Rodziny polskie pochodzenia cudzoziemskiego osiadłe w Warszawie i okolicach, t. 1, Warszawa 1932, s. 148-150; T. Kikta, Zapomniane karty z przeszłości Tarchomina, Warszawa 1964, passim; O. Budrewicz, Sagi warszawskie, Warszawa 1968, s. 154-169; E. Szulc, Cmentarz ewangelicko-augsburski w Warszawie, Warszawa 1989, s. 519-522. Wymienieni autorzy różnią się w podawaniu danych genealogicznych. W niniejszym artykule oparto się na dokumentach notarialnych oraz głównie na opracowaniach S. Łoży i E. Szulca.

² Inwentarz pozostałości po Henryku Bogumirze Spiess. Archiwum Państwowe m.st. Warszawy, kanc. not. J. Noskowskiego, vol. 5, akt nr 418 z 7/19 VIII 1835 r.

³ Szafa na książki.

⁴ Osoby opiekujące się majątkiem zmarłego.

⁵ Ignacy Lesiński – przydany opiekun nieletnich dzieci Henryka Spiessa i jego wspólnik w pijalni wód mineralnych.

⁶ Józef Noskowski – notariusz.

⁷ Po s. 52: Erste Fortsetzung der, im deutschen Lese-Institute von E. Spiess befindlicher Schriften. Warschau, Neue Senatoren-Strasse Nro 477; po s. 64: Zweyte Fortsetzung... (błąd w paginacji – pominięto s. 65-68); po s. 84: Dritte Fortsetzung... 1830; po s. 100: Vierte Fortsetzung... (błąd w paginacji – powtórzono s. 87-100); po s. 100 [!]: Fünfte Fortsetzung...; po s. 116: Sechste Fortsetzung...; po s. 132: Siebente Fortsetzung...; po s. 148: Achte Fortsetzung... 1830; po s. 164: Neunte Fortsetzung... 1832; po s. 180: Zehnte Fortsetzung... Senatoren-Strasse Nro 480. 1834.

⁸ „Kurier Warszawski” R. 2: 1822 nr 236 z 3 X, s. 1; „Kur. Warsz.” R. 3: 1823 nr 300 z 18 XII, dodatek s. 1; „Kur. Warsz.” R. 4: 1824 nr 260 z 31 X, s. 729.

Za informację o tych ogłoszeniach bardzo dziękuję pani dr Elżbiecie Stodkowskiej.

⁹ E. Szulc, op.cit., s. 520.

¹⁰ Por. U. Paszkiewicz, Bibliografia inwentarzy i katalogów księgozbiorów polskich i założonych w Polsce do 1939 roku, Warszawa 1990, Cz. 1, s. 243 (katalogi czytelni J. Steinecka); „Gazeta Korespondenta Warszawskiego i Zagranicznego” 1821, nr 207, dodatek s. 2521 (ogłoszenie o licytacji księgozbioru czytelni).

¹¹ „Kurier Warszawski” R. 2: 1822 nr 37 z 12 II, s. 1 (ogłoszenie o otwarciu czytelni).

¹² Por. Słownik pracowników książki polskiej, Warszawa 1972, s. 235, 841; K. Estreicher, Bibliografia polska XIX stulecia, wyd. 2, t. 15, Kraków 1991, s. 79, 228.

¹³ SPKP, s. 235.

¹⁴ Trudności z odszukaniem w zbiorach tego egzemplarza uniemożliwiają chwilowo porównanie obu katalogów z autopsji.

Verzeichnifs
sämtlicher, im
deutschen
Lese-Institute

von

E. Spiess

befindlicher Schriften.

Warschau,

Neue Senatoren - StraÙe Nro 477.

Karta tytułowa katalogu czytelní E. Spiess.